

prof. dr. W. Fritschy

De tragiek van Marokko

Overheidsfinancien, economische ontwikkeling en staatsvorming in
historisch perspectief

*Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar
Geschiedenis van de overheidsfinanciën vanwege de Stichting Unger-Van
Brerofonds bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam op
29 juni 2004.*

vrije Universiteit amsterdam

De tragiek van Marokko.

Overheidsfinancien, economische ontwikkeling en staatsvorming in historisch perspectief.¹

Meneer de rector, dames en heren,

De moderne geschiedenis van Marokko begint minstens al in 1860, aldus de Marokkaanse historicus Germain Ayache. Hij schreef dat in 1958, twee jaar nadat er met het onafhankelijk worden van Marokko een einde was gekomen aan het Franse protectoraat. Ayache wilde laten zien dat de moderne geschiedenis van Marokko niet pas was begonnen met de Franse machtsovername in 1912. Onderwerp van zijn veel geciteerde artikel was de financiële crisis van 1860.¹

Wat gebeurde er in 1860? In november van het voorafgaande jaar was Spanje Marokko binnengevallen naar aanleiding van gewelddadige incidenten tussen de Spaanse enclave Ceuta in Noord-Marokko en naburige stammen in de regio. Het Marokkaanse leger bleek in nog deplorabeler toestand te verkeren dan het Spaanse.² Vier maanden later had sultan Mohammed IV - betbetovergrootvader van de huidige koning van Marokko Mohammed VI - moeten instemmen met uitbreiding van het Spaanse grondgebied rond Ceuta en een schadevergoeding van honderd miljoen peseta's, te betalen binnen acht maanden in vier termijnen.³ Ayache vermeldt dat de douane-inkomsten van Marokko toen ongeveer vier en een half miljoen peseta's bedroegen en dat deze het grootste deel van de overheidsinkomsten uitmaakten.⁴ Honderd miljoen peseta's was dus een exorbitant hoog bedrag..

Toen met de inval van de Fransen in 1795 in Nederland de moderne geschiedenis begon, hadden de Fransen een schadeloosstelling van honderd

---

¹ Ik ben dank verschuldigd aan Gied ten Berge en Joost Jonker voor hun commentaar op een eerdere versie van deze lezing.

miljoen gulden geëist.⁵ Maar de Nederlandse belastingopbrengst bedroeg in die tijd ongeveer zes en dertig miljoen gulden per jaar. Daar kwam bij dat Nederland met zijn twee miljoen inwoners eind achttiende eeuw waarschijnlijk het hoogste nationaal inkomen per hoofd ter wereld had. De overgrote meerderheid van de misschien ongeveer vijf miljoen inwoners van Marokko bestond uit arme boeren:⁶ in Marokko woonde eind 19^e eeuw nog geen 10% van de bevolking in steden,⁷ in Nederland eind achttiende eeuw bijna 40%.⁸

In deze oratie wil ik de geschiedenis van de Marokkaanse overheidsfinanciën op drie manieren benaderen. Om te beginnen zal ik laten zien hoe de wijze waarop Marokko zijn honderd miljoen heeft voldaan, verschilde van hoe dat in Nederland is gebeurd. Met behulp van die momentopname wil ik een indruk geven van het karakter van het financiële bestel van Marokko op de drempel van de moderne tijd. In het tweede deel volgt een theoretische benadering van mijn onderwerp. En in het derde deel volgt aan de hand daarvan de praktijk van de Marokkaanse overheidsfinanciën in historisch perspectief.

Langs deze drie wegen hoop ik voldoende materiaal aan te dragen voor de discussie die de titel van deze oratie natuurlijk oproept. Is het terecht om een openbare les over de geschiedenis van de Marokkaanse overheidsfinanciën de titel ‘de tragiek van Marokko’ te geven?

1. Overheidsfinanciën op de drempel van de moderne tijd

Hoe komt een sultan van Marokko in 1860 aan 100 miljoen peseta's? Voor de eerste termijn van vijf en twintig miljoen was het antwoord daarop simpel: uit de schatkist. Mede dankzij in kassen in Fes en Marrakech nog bewaarde reserves aan oude niet meer in omloop zijnde zilver- en goudstukken kon de eerste termijn inderdaad op tijd worden betaald.⁹ Dat laat meteen al een opvallend verschil zien tussen de Marokkaanse en de Nederlandse overheidsfinanciën op de drempel van de moderne tijd. In Nederland was er in het geheel geen sprake

van een schatkist met een reserve. Daar was juist, al sinds het begin van de Gouden Eeuw, een enorme overheidsschuld opgebouwd. Maar bij het verval van de tweede termijn van de honderd miljoen was er dus ook in Marokko geen geld meer.

Voor de volgende termijnen had de sultan zijn hoop gevestigd op een Engelse lening. Zijn goede vriend, Engeland's ambassadeur in Marokko John Drummond Hay, die in 1856 een handelsverdrag tussen Engeland en Marokko tot stand had weten te brengen, had hem met klem aangeraden in te stemmen met de voorwaarden van het vredesverdrag. Engeland had weinig belang bij oorlog in Marokko. Het stelde prijs op een ongestoorde aanvoer van graan en wol. Maar de twee Marokkaanse gezanten die naar Londen waren gestuurd om daar een lening los te krijgen lieten nog op zich wachten, toen in december 1860 inmiddels zelfs al de vervaldatum voor de laatste termijn van de honderd miljoen was verstreken.¹⁰

In Holland had de Franse regering voor de eerste termijn een oplossing geforceerd door voor graanleveranties aan de Franse troepen in Nederland wissels te trekken op rijke Amsterdamse handelshuizen. De handelshuizen waren pas bereid tot acceptatie daarvan na het regeringsbesluit tot een gedwongen lening van maar liefst 6% van ieders vermogen. Een eerder uitgeschreven vrijwillige binnenlandse lening was mislukt en voor 'zotte proeven' als het geopperde idee van een inkomstenbelasting met een progressief tarief voelden de kooplieden niets.¹¹ Zo kwam in Nederland de eerste 50 miljoen bij elkaar. Voor de resterende vijftig miljoen waren de Fransen bereid rentedragende schuldbewijzen te accepteren, waarvan er elk jaar drie miljoen zouden worden afgelost. Omdat Amsterdam over een effectenbeurs beschikte, konden die desgewenst al eerder te gelde worden gemaakt. Holland accepteerde ze deels als belastingbetaling of kocht ze ook wel zelf in het geheim tegen lage prijzen op, om de last van de aflossingen te verlichten.

Wat gebeurde er in Marokko toen daar dringend de volgende termijn betaald moest worden en de gehoopte lening uit Engeland op zich bleek te laten wachten? Mohammed IV verzocht de steden om elke inwoner naar vermogen bij te laten dragen: liefst zonder pressie, en zonder dat er mensen door hun bijdrage in de problemen zouden raken.¹² Tevens gaf hij in januari 1861 opdracht voor overleg met de ‘mannen van de godsdienst’, over een eerlijke verdeling van wat de stammen opgelegd moesten krijgen. Een probleem was wel dat de stammen vaak de betaling van veel kleinere bedragen al weigerden en er was nu dus geen geld meer om hen met een leger te dwingen. Veel vertrouwen dat dit alles voldoende op zou leveren had hij dan ook kennelijk niet. Want behalve de geestelijkheid consulteerde hij toch ook nog maar kooplieden. Die bleken niet zoals hun Nederlandse collega’s te adviseren tot een directe heffing op de vermogens, maar tot het invoeren van indirecte belastingen, *maks* geheten (mv. *mukus*), die onder meer drukten op eerste levensbehoeften.¹³

Nu waren die volgens de *shari’a*, het islamitisch recht, illegaal. Aan de *oelama*, de islamitische rechtsgeleerden, moest daarom worden voorgelegd of de omstandigheden de invoering ervan niettemin rechtvaardigden. Mohammed IV liet de brief daartoe schrijven door zijn vizier Tayyib Boe Asjrien, van wie bekend was dat hij in 1859 een groot voorstander van het voeren van oorlog tegen Spanje was geweest. ‘Als we die belasting niet invoeren dan begint de oorlog weer, terwijl we geen geld meer hebben om het leger te betalen’, schreef hij de *oelama* nu. Hij schreef ook: ‘Als u zegt: laten de kooplieden eerst hun schulden aan de regering voldoen, weet dan dat zij in totaal niet meer dan ongeveer 1 miljoen peseta’s schuldig zijn.’ En als u zegt: ‘laten de kooplieden de regering maar vijftien miljoen voorschieten’, dan zeg ik u, dat zij daarmee gezamenlijk failliet zullen gaan.¹⁴ In Nederland waren kooplieden zonnodig de bankier van de overheid. Maar in Marokko fungeerde de overheid dus ook wel als bankier voor zijn kooplieden.¹⁵

Het schijnt dat sommige *oelama* zich verstoppen om toch maar geen advies te hoeven geven. Anderen bleven er op wijzen dat de armen door de *maks* zwaarder werden getroffen dan de rijken, ook al had de vizier hen voorgehouden dat van deze belastingen tenminste niet negen tiende bij plaatselijke machthebbers zou blijven hangen.¹⁶ Nog weer anderen vonden dat dienstplicht de oplossing hoorde te zijn. Het is immers de heilige plicht van elke moslim om de ongelovigen het land uit te jagen. En verhoging van belastingen jaagt juist de moslims het land uit. Enkelen waren bereid te zeggen dat de voorgestelde belastingen misschien toch wel te wettigen waren, omdat ze een eeuw tevoren onder Mohammed III ook al eens hadden bestaan. Als de sultan vindt dat hij het voor God kan verantwoorden, dan mag het, was hun redenering.¹⁷ In de loop van 1861 kwam, mede dankzij de invoering van de *maks*, in totaal voor zo'n vijftien miljoen peseta's extra aan belastingen binnen. In maart 1862 bleek in Londen bovendien eindelijk althans een lening voor tien miljoen mogelijk. En daarmee was dus ook de tweede termijn beschikbaar.

Spanje ging ermee akkoord dat Marokko in de jaren daarna elk jaar de helft van zijn douane-inkomsten zou afstaan, totdat de resterende vijftig miljoen was afgelost. Ook het commissieloon en de rente en aflossing op de Engelse lening moesten uit die douane-inkomsten worden voldaan. Voor Marokko zelf bleef dus sindsdien niet veel meer dan een kwart over van de inkomsten uit douanerechten, die, zoals gezegd, tot 1860 het grootste deel van de staatsinkomsten waren geweest.

De betaling van de honderd miljoen had nog twee andere gevolgen. Het wegvloeien van veertig miljoen aan goud in combinatie met een negatieve handelsbalans leidde tot monetaire ontwrichting en inflatie. In Fes brak in 1873 een volksofstand uit tegen de hoge prijzen, toen de nieuwe sultan niet bereid bleek de rijke Joodse koopman af te zetten, die sinds 1861 de inning van de *maks*-belastingen pachtte.¹⁸ De sociale en politieke onrust zou in de jaren daarna steeds verder toenemen.

Daarnaast zou de Engelse lening van tien miljoen wel de eerste, maar niet de laatste buitenlandse lening zijn, waarvoor de Marokkaanse staat belastinginkomsten uit handen moest geven.¹⁹ Terwijl Nederland zich na zijn financiële crisis op de drempel van de moderne tijd geleidelijk tot een parlementaire democratie zou ontwikkelen, zou Marokko daardoor geleidelijk zijn onafhankelijkheid verliezen. Als gevolg van een explosieve groei van het bedrag aan buitenlandse leningen in de jaren nadien zou het immers in 1912 genoodzaakt zijn te accepteren dat de inmiddels belangrijkste schuldeiser Frankrijk een protectoraat afkondigde.

Vanaf dat moment zou het efficiënte Franse leger krachtadig politieke weerstand en sociale onrust in het land de kop in gaan drukken. Toen zou onder leiding van Franse ambtenaren en bestuurders ook de economie gemoderniseerd gaan worden, zodat Marokko aan zijn schuldverplichtingen zou kunnen voldoen. Een moslimland dat qua militair potentieel niet opgewassen was gebleken tegen een westers land, had zo dus onvermijdelijk een protectoraat over zichzelf afgeroepen.

In een recent overzichtswerk wordt de geschiedenis van de Europese overheidsfinanciën in een dwingend lineair proces, voorgesteld als die van de overgang van ‘tribuutstaat’, naar ‘domeinstaat’, naar ‘belastingstaat’, naar ‘moderne fiscale staat’.²⁰ Volgens dat schema was Nederland op de drempel van de moderne tijd een hoogontwikkelde belastingstaat. Het kon zich, zoals uit het voorgaande bleek, een schuld permitteren, het was niet afhankelijk van buitenlandse leningen, er was een effectenbeurs, niet een religieuze, maar een economische elite was bepalend voor het fiscale beleid, en het was al meer dan twee eeuwen gewend aan directe en indirecte belastingen.

Marokko, waar dat alles niet het geval was, en waar tot ver in de negentiende eeuw een belangrijk deel van de agrarische belastingen zelfs nog in natura werd opgebracht, lijkt eerder kenmerken van een ‘domeinstaat’ te hebben

gehad. Ik ga nu niet nader op die termen in. Ik wil alleen ter discussie stellen of zo'n lineair ontwikkelingsschema werkelijk bruikbaar is om inzicht te krijgen in Marokko's overheidsfinanciën. Was Marokko in 1860 'nog niet zo ver'? Was het een 'achterlijke' staat? Of was Marokko wellicht een ánder soort staat? Daarmee kom ik bij het tweede, theoretische, deel van mijn verhaal.

2. Overheidsfinanciën en staatsvormingsprocessen: de theorie

Theorievorming over Europese processen van staatsvorming kan in grote lijnen worden samengevat in een simpel model dat bevolkingsgroei als uitgangspunt neemt (zie figuur 1).²¹ Bevolkingsgroei kan ten eerste leiden tot groeiende competitie om land, dus tot grotere noodzaak tot verdediging of expansie van een territorium, dus tot een beter leger. Het kan ten tweede leiden tot toename van handel, specialisatie, het ontstaan van steden, en zo tot toename van differentiatie in belangengroepen en een grotere noodzaak tot interne conflictbeheersing, dus tot een complexer bestuursapparaat. Het kan ten derde leiden tot expansie en buitenlandse handel overzee, dus tot een vloot.

Zodra het hebben van een leger, een vloot en een bestuursapparaat het doen van betalingen vergt is er sprake van staatsuitgaven. Dan wordt de volgende vraag: hoe komen de staatsinkomsten daarvoor beschikbaar? Dat kan in theorie op twee manieren (zie figuur 2):

- 1) wie staatsmacht heeft kan staatsinkomsten afdwingen
- 2) een overheid kan proberen belastingbetalers ervan te overtuigen dat belasting betalen rechtvaardig, nuttig of noodzakelijk is en in theorie zijn er in grote lijnen twee manieren om die legitimiteit te realiseren
  - a) door middel van zeggenschap van de belastingbetalers over belastingen en besteding
  - b) door middel van gedeelde normen en waarden over wat staat en onderdanen van elkaar mogen verwachten; en daarin kan religie een belangrijke rol vervullen.²²

Ik ga hier niet in op de rol van zeggenschap, hoewel die in het Marokkaanse staatsbestel van de negentiende eeuw niet geheel afwezig was.²³ Ik concentreer me op de rol van religie. Waar ik, ten behoeve van inzicht in het genoemde verschil tussen het Nederlandse en het Marokkaanse financiële bestel, aandacht voor wil vragen, is dat het christendom in tegenstelling tot de Islam, nog ontstond binnen de context van het Romeinse rijk.

In West Europa gold daardoor van het begin af aan een duidelijk Romeinse lezing van bijbelteksten als: ‘aan de keizer dient te worden gegeven wat des keizers is’ en ‘de overheid draagt het zwaard niet voor niets (...) en dat is ook de reden dat u belasting betaalt.’²⁴ Met die Romeinse interpretatie van deze bijbelteksten was in West Europa bij voorbaat al gelegitimeerd dat staatsvorming militaire uitgaven vergde en dat belastingheffing voor dat doel dus legitiem was.²⁵ De islam was ontstaan in een samenleving waarin in het geheel geen sprake was van een vooraf al bestaand recht dat de gewoonterechten van afzonderlijke stammen oversteeg. Dat recht, dat in Europa was ontstaan parallel aan de macht van het Romeinse leger, kwam daar juist pas tot stand

dankzij de islam. In Marokko was het primair de godsdienst die moslim Berberstammen en binnenvallende Arabische moslimstammen met de *shari'a* een instrument bood tot interne conflictbeheersing.

Hoe wordt er nu in theorie binnen de islam over belastingheffing gedacht? Om te beginnen staat de *shari'a* slechts één belasting op moslims toe, de *zakaat*: 10% van alle agrarische opbrengsten en 2,5% van de waarde van roerende goederen die men al een jaar in zijn bezit heeft.²⁶ De plicht om *zakaat* te betalen behoort met het belijden van God, bidden, vasten en de pelgrimstocht naar Mekka tot de vijf zuilen van de Islam. Opvallender nog dan de beperking tot die ene belastingsoort is de beperking aan de doeleinden waaraan de *zakaat* besteed mag worden, namelijk: armen, behoeftigen, mensen die zich aangetrokken voelen tot de islam, slaven die zichzelf vrij willen kopen, mensen met schulden, reizigers, en degenen die de *zakaat* innen.²⁷ De *zakaat* mag slechts besteed worden aan militaire doeleinden voor zover het gaat om het levensonderhoud en de uitrusting van vrijwilligers voor de *jihad*.

Als de beroemde 17^e eeuwse Marokkaanse heilige El-Yoesi de roemruchte sultan Moelay Ismail openlijk kapittelt over zijn wrede gedrag en hem op zijn plichten wijst, noemt hij als diens eerste plicht: het innen van de belastingen waar hij recht op heeft en de opbrengst daarvan op rechtvaardige wijze verdelen.²⁸ De *jihad* noemt hij pas als tweede en daarmee doelt hij concreet op het bevrijden van de Marokkaanse kuststeden die sinds de vijftiende eeuw voor een groot deel in beslag door Europeanen bezet werden gehouden. Belastingen zijn, althans volgens de theorie van het islamitische recht, dus primair bestemd voor sociale en religieuze doeleinden, en niet primair voor militaire uitgaven. In Marokko is zelfs uitdrukkelijk het omgekeerde het geval: stammen die bereid zijn om de vorst te helpen bij het handhaven van de binnenlandse orde en de *jihad* ontlenen daaraan het recht om geen belasting af te hoeven dragen.²⁹

De oormerking van de *zakat* doet enigszins denken aan de zogenaamde ‘rantsoenpenningen’ uit de belastingstelsels van de Nederlandse gewesten, bestaande uit de afdracht van een stuiver per gulden van de opbrengst van de zogenaamde ‘gemene middelen’. Die ‘gemene middelen’ waren grotendeels indirecte belastingen zoals de *maks*, die de islam verbood. De overeenkomst zit hem dan ook alleen in de vastgelegde bestemming van de opbrengst van die rantsoengelden. Van die stuiver per gulden moest namelijk een kwart besteed worden aan de armen, het zogenaamd ‘oortje’ voor de armen, de helft aan de salarissen van dominees en het resterende kwart was bestemd voor de inningskosten van de belasting. Een dergelijke oormerking gold in Holland dus principieel slechts een bijzonder klein percentage van de als normaal geaccepteerde belastingen. Er hoeft geen enkele twijfel over te bestaan dat in West Europa het overgrote deel van alle staatsinkomsten primair bestemd is geweest voor militaire doeleinden.³⁰

Voor een moslimvorst waren de enige legale inkomstenbronnen die uit zijn eigen domeinen, die uit de *zakaat* en belastingen ten laste van niet-moslims, in het bijzonder uit de buitenlandse handel.³¹ Belastingen op het bezit van moslims, en *maks*-belastingen op de binnenlandse handel waren illegaal. Er was nog wel de *djeziya*, een belasting die joden en christenen moesten betalen als compensatie voor de bescherming die ze in de moslimstaat genoten, ondanks het feit dat ze niet tot de ‘*umma*, de gemeenschap van moslims behoorden. En tot slot noem ik nog de *kharaadj*, een grondbelasting, die enigszins te vergelijken is met de oude Hollandse ‘verponding’. Deze mocht volgens de *shari’a* alleen geheven worden van niet-moslims in door moslims veroverde gebieden. Maar inwoners van overwonnen gebieden hoefden, althans in theorie, geen *kharaadj* meer te betalen zodra ze moslim waren geworden.

Dames en heren, ik vraag me af of er ook maar één Nederlands geschiedenisboek te vinden is waarin belangrijke termen uit de

geschiedenis van de Nederlandse overheidsfinanciën als ‘rantsoenpenningen’, ‘gemene middelen’ of ‘verponding’ terug te vinden zijn. In Marokko is dat heel anders. Veertienjarigen daar moeten meer historische belastingtermen leren dan ik hier durf te laten vallen. Eén voorbeeld daarvan.

In het onder auspiciën van het ministerie van Onderwijs van Marokko uitgegeven geschiedenisboek dat in heel Marokko wordt gebruikt, komt in hoofdstuk 10 over ‘de opkomst van de Alawietische staat’ de volgende vraag aan de orde: *Waarom was het volk van Sijilmassa in Zuid-Marokko bereid om zich te scharen rond Mohammed I en te gaan vechten tegen Abu Hassoen, de leider van de zawia Semlali?*³² Ter toelichting zij vermeld dat een *zawia* een religieuze moslimbroederschap is en dat met Mohammed I de nu nog steeds regerende dynastie der Alawieten begon. De tekst van dat schoolboek laat er geen enkele twijfel bestaan over hoe het antwoord op die vraag moet luiden: *Ze liepen over omdat de metgezellen van Abu Hassun begonnen waren om overal in hun gebied de kharaadj op te leggen.*

De boodschap is dus, dat de legitimiteit van deze eerste Alawietenvorst niet alleen berust op afstamming van de profeet,³³ maar ook op fiscale normen. Dat brengt mij bij het derde deel van dit verhaal. Na deze theoretische uiteenzettingen over het verband tussen bevolkingsontwikkeling en overheidsfinanciën en over het verschil tussen overheidsfinanciën binnen christendom en islam, wordt het tijd om enige aandacht te gaan besteden aan de historische praktijk.

3. Overheidsfinanciën, staatsvorming en economische ontwikkeling: de praktijk

Het derde deel van mijn betoog zal bestaan uit drie stellingen. De eerste is, dat in Marokko religieuze broederschappen, *zawia* 's, een belangrijke bijdrage leverden aan het vervullen en financieren van overheidstaken. De tweede is, dat dramatische verschillen in demografische en ecologische ontwikkeling tussen Marokko en West-Europa grote invloed hadden op de economische

ontwikkeling, en daarmee op de fiscaliteit. De derde is, dat de theorie van de *shari'a* mede daardoor in de praktijk inderdaad invloed kon hebben op het financiële beleid. Vanzelfsprekend kan ik in het korte bestek van deze rede niet veel meer doen dan proberen deze stellingen met enkele voorbeelden aannemelijk te maken.

Ik begin met de *zawia*'s. Die religieuze broederschappen zijn een opmerkelijk aspect van de Marokkaanse geschiedenis.³⁴ Nog in 1939 was 20% van de mannelijke bevolking lid van een *zawia*.³⁵ *Zawia*'s ontstonden rond de verering van een heilige. Het ontstaan ervan gaat soms al terug tot in de 12e eeuw (zie illustratie 1).

[Onderschrift ill. 1: Genealogie van de *zawia* van Tameslouht, die loopt van 1150-1944, en die vertakt was in vele dochter*zawia*'s. De bouwseltjes in de stamboom staan voor de graven van heiligen, zoals die in heel Marokko te vinden zijn. Uit: P. Pascon, *Le Haouz de Marrakech*, 2dln. (Tanger 1983) I 273.]

Zawialeiders bestudeerden de Koran en waren kenners van het islamitische recht. *Zawia*'s konden daardoor een belangrijke bijdrage leveren aan arbitrage bij conflicten. Dat was in het bijzonder belangrijk in perioden waarin nieuwe Arabische stammen uit het Oosten naar de vruchtbare vlakten van de Berberstammen in Marokko trokken.

Zawia's beschikten vaak over een stevige financiële basis dankzij vrijwillige giften en nalatenschappen van aanhangers, ook in de vorm van grond en gebouwen. Ze stichtten scholen en ziekenhuizen en gaven voedsel aan armen en onderdak aan reizigers. Ze legden vaak grootscheepse irrigatiesystemen aan en vroegen boeren een bijdrage voor het gebruik ervan. Sommige hieven tolgelden om daarmee voor kooplieden bedreigingen af te kopen van nomaden langs de grote handelswegen door de Sahara en naar Mekka.³⁶ Ze verstrekten

leningen en ontwierpen regelingen om het renteverbod in de Koran op een theologisch verantwoorde manier te omzeilen, waar ook anderen weer dankbaar gebruik van maakten.³⁷ Zo werd dus zowel de economie gestimuleerd, als het islamitische recht waar nodig aangepast aan wat de economische omstandigheden vergden.³⁸ Soms genoten *zawia*'s belastingvrijstelling, soms hadden ze de inning van de *zakaat* in handen,³⁹ zodat die ter plekke besteed kon worden conform de bedoelingen van de *shari'a*. In afgelegen bergstreken zullen hun mogelijkheden om die geïnd te krijgen ook vaak groter geweest zijn dan die van soldaten van de sultan. *Zawia*'s hielden er zo nodig zelfs wel een gewapende macht op na.

Het lijkt erop dat Marokko, vooral dankzij de *zawia*'s, in periodes van zwak centraal gezag, niet werd wat we vandaag de dag een 'failing state' zouden noemen.⁴⁰ De in 1556 gestichte *zawia* van Dila besloeg uiteindelijk rond 1640 zelfs een zeer groot deel van de vruchtbaarste streken van Marokko inclusief steden als Fes, Meknes en Rabat-Salé.⁴¹ Dila onderhield in de zeventiende eeuw zelfs buitenlandse betrekkingen, bijvoorbeeld met de Republiek der Verenigde Nederlanden (zie illustratie 2).⁴²

[Onderschrift ill. 2: Dila-afgezanten waren in 1659 in Nederland en werden daar vereeuwigd. Uit: H. Obdeijn e.a., *Geschiedenis van Marokko* (Amsterdam 2002) 76.]

Maar waar het in dit betoog vooral om gaat is, dat binnen *zawia*'s overheidstaken werden vervuld en gefinancierd zoals die bedoeld zijn in het schema in figuur 1. In moderne literatuur over Marokko is veel aandacht voor dit aspect van staatsvormingsprocessen in Marokko en hun relatie tot het proces van staatsvorming rond de sultans.⁴³

Wat is er ten tweede bekend over de bevolkingsontwikkeling in dit territorium? Veel te weinig, maar zeker is in ieder geval het volgende. Terwijl veel streken in Europa sinds de 15^e eeuw door een groeiende bevolking werden geconfronteerd met de noodzaak tot commercialisering van delen van de economie, bleven de vruchtbare Atlantische vlakten van Marokko voortdurend veeleer gekenmerkt door *onderbevolking*.⁴⁴ Het gebied bleek in staat een voortdurende trek te absorberen naar de kustvlakten in het noordwesten van steeds weer nieuwe stammen uit het zuiden en oosten.⁴⁵

Die onderbevolking kan tevens verklaren waarom een drang naar vreemde kusten Marokko vreemd is gebleven. Daarin wijkt het dus af van Europese landen zoals Nederland en Portugal, waar een groeiende bevolking leidde tot een dringende behoefte aan meer landbouwproducten en aan goud om handel te kunnen drijven. De reactie van Marokko op het groeiende overwicht van Europa in de scheepvaart langs zijn kusten bleef altijd beperkt tot kaapvaart, in het bijzonder vanuit het piratennest Sale. Dat was de zogenaamde *jihad* ter zee tegen de brutale ongelovigen die voortdurend probeerden binnen te dringen in het huis van de islam, en die Marokko's lucratieve handel met West-Afrika bedreigden. De Portugezen wisten al in 1415 Ceuta te bezetten en namen in latere jaren steeds meer kuststeden in om hun handel met Afrika te vergemakkelijken. *Onderbevolking* in Marokko dus, en geen drang naar vreemde kusten, alleen een voortdurende *jihad* voor het terugveroveren van de eigen kust.

[Onderschrift illustratie 3: Dit is een plaatje uit 1720 van de Marokkaanse *jihad*, als het leger van de sultan voor de zoveelste maal tevergeefs probeert de stad Ceuta te heroveren. uit: H. Obdeijn e.a., *Geschiedenis van Marokko* (Amsterdam 2002) 59.]

Volgens de literatuur was er overigens daarnaast sinds het begin van de achttiende eeuw in Marokko sprake van een toenemende uitdroging die oprukte vanaf de grenzen van de Sahara ten gevolge ontbossing door overbeweiding met schapen en geiten, en die nog versterkt werd door vele jaren van grote droogte. Er zijn aanwijzingen dat tussen 1727 en 1822 sprake is geweest van erosie van maar liefst 4 miljoen ha grond.⁴⁶ Dat was een ontwikkeling die dramatisch afweek van de landbouwontwikkeling in belangrijke delen van West-Europa in de tweede helft van de achttiende eeuw. Daar was toen in veel streken juist sprake van een groeiende productie en productiviteit.

Er zijn veel berichten over sterfte door hongersnoden in jaren van grote droogte.⁴⁷ Volgens sommigen is de bevolking van Marokko tussen eind 16^e en eind 18^e eeuw zelfs fors afgenomen van ongeveer 5 naar ongeveer 3 miljoen, terwijl in Europa de bevolking na een periode van stagnatie in de zeventiende eeuw, in de achttiende eeuw juist weer begon te stijgen.⁴⁸ Een belangrijke rol moet daar in gespeeld zijn door de desastreuze pestepidemie van 1797-1800. Het is bekend dat toen de helft van de bevolking van Marrakech omkwam en zelfs twee derde van de bevolking van Rabat. In Marokko lijkt de pest veel heviger en langer te hebben huisgehouden dan in West-Europa. Reizigers waren in de eerste helft van de negentiende eeuw verbaasd over de onmetelijke uitgestrektheid aan onbebouwde gronden in Marokko.⁴⁹

[Onderschrift illustratie 4: In de eerste helft van de negentiende eeuw vertoonden grote delen van Marokko ten gevolge van ‘onderbevolking’ waarschijnlijk deze aanblik: een vruchtbare vallei slechts voor een gedeelte bebouwd met graan.]

Deze droeve omstandigheden moeten de uitgedunde bevolking in de jaren nadien in staat hebben gesteld zich te beperken tot het verbouwen van de beste gronden. Geen wonder dus dat er toen sprake was van een extreem grote bloei

van de landbouw, vooral omdat daarnaast de weersomstandigheden in de beginjaren van de 19^e eeuw veel gunstiger waren dan in de 18^e eeuw. Maar met name in de 18^e eeuw weken de demografische en agrarische ontwikkelingen dus dramatisch af van die in Europa.

Het belangrijkste voorbeeld voor mijn derde stelling is de zeer religieuze sultan Moelay Slimaan die regeerde van 1792-1822. Hij voerde een fiscaal beleid volledig in overeenstemming met de *shari'a*: geen *maks*, geen *kharaadj*, maar volledige afhankelijkheid van de *zakaat*. Hij liet zich er door de *oelama* zelfs van overtuigen dat de buitenlandse handel het land verarmt en de gelovigen corrumpeert. Hij voerde extreem hoge in- en exporttarieven in, waardoor de belangrijke staatsinkomsten uit de internationale handel flink terugliepen.

Hij moest de *zakaat* dus fors verzwaren om zich voldoende inkomsten te verwerven en hij reisde bovendien voortdurend het land rond om corruptie en machtsmisbruik door locale potentaten te bestrijden. Dat was een nogal riskant beleid, omdat hij zo vanzelfsprekend voortdurend het risico liep van confrontaties met belastingplichtige stammen. Dat was extra riskant omdat hij ook vrijwel een einde maakte aan het beroepsleger. Rond 1800 bestond dat uit nog geen vijftienghonderd man. Ook als daaraan de stammen werden toegevoegd die in het leger van de sultan dienden in ruil voor belastingvrijstelling, dan nog bestond het totale leger uit slechts ongeveer 36.000 man.⁵⁰ Een confederatie van slechts enkele stammen in opstand kon al gauw een groter leger bij elkaar krijgen.⁵¹ Maar dankzij de overvloedige agrarische productie was de belastingdruk kennelijk te dragen en was er in die jaren weinig sprake van de spreekwoordelijke 'toestanden in Marokko'.

Het is niet zo dat ik wil betogen dat altijd elke sultan zijn fiscaal beleid heeft laten bepalen door de *shari'a*. De roemruchte 17^e eeuwse sultan Moelay Ismail had bijvoorbeeld wel degelijk een betaald beroepsleger van misschien wel 150.000 man⁵² en die hief wel degelijk ook *maks*-belastingen. Maar waar

het mij om gaat is, dat het kennelijk altijd weer mogelijk werd, dat de *shari'a* zijn invloed deed gelden.⁵³ Onder Moelay Slimaan ging het pas weer mis in de perioden van hongersnood en pest in zijn laatste regeringsjaren. In 1819 leed hij een zware nederlaag tegen stammen die tegen hem in opstand kwamen. In deze jaren besloot hij enkele niet-Koran-belastingen te herstellen en begon hij toch ook maar weer de export te bevorderen om daaruit een inkomsttoename te realiseren.⁵⁴ Maar in 1817 had hij tevens besloten om de Marokkaanse marine maar geheel af te schaffen.⁵⁵

Zo stond Marokko er dus voor in de negentiende eeuw met zijn enorme uitbreiding van de wereldhandel en het opkomende imperialisme: een relatief leeg land, zonder vloot en zonder leger van betekenis, waar nog geen 10% van de bevolking in de steden woonde. Beroemde steden als Fes en Marrakech waar, dankzij de macht van sultans en de vroomheid van het volk, al sinds de twaalfde eeuw prachtige gebouwen waren gefinancierd, waren in dit lege land in de negentiende eeuw onderling nog nauwelijks door wegen verbonden. Ik kom aan mijn conclusie.

Conclusie

De overheidsfinanciën van Marokko op de drempel van de moderne tijd tonen *'l'échec le plus dramatique'*, het meest dramatische element in het falen van de Marokkaanse staat. Dat was het oordeel Abdallah Laroui, leerling van de in het begin genoemde Ayache, en Marokko's belangrijkste hedendaagse historicus.⁵⁶ Mijn conclusie luidt dat dat falen niet verklaard kan worden vanuit het idee dat Marokko nu eenmaal een 'achterlijke' staat was. Inzicht in de aard van Marokko's toenmalige financiële bestel vergt inzicht in een totaal andere historische achtergrond. Aan de hand van een simpel model over de relatie tussen overheidsfinanciën en staatsvormingsprocessen heb ik in het voorgaande aannemelijk willen maken dat dan in het bijzonder gedacht moet worden aan

- 1) een totaal andere relatie tussen religie en fiscaliteit niet alleen in theorie, maar ook in de praktijk, zowel blijkend uit het bestaan van zawia's als uit het fiscale beleid van sultans
- 2) een situatie van voortdurende onderbevolking, versterkt door hongersnoden in droogtejaren en door nog lang terugkerende pestepidemieën, waardoor Marokko's economische ontwikkeling in de achttiende en negentiende eeuw dramatisch afweek van die in West-Europa.

Dames en heren,

Toen mij gevraagd werd of ik een hoogleraarschap ter bevordering van de geschiedenis van de overheidsfinanciën wilde aanvaarden, heb ik aanvankelijk gearzeld of ik daar ja op zou zeggen. Na afronding van een - zojuist verschenen - studie naar de gewestelijke financiën van Holland,⁵⁷ was ik mij immers bezig gaan houden met heel andere zaken. Het was me van belang gaan lijken dat een universiteit aan aankomende academici, van wie een nog klein, maar wel groeiend aantal een Marokkaanse achtergrond heeft, de mogelijkheid biedt om zich *up to date* kennis over Marokko te verwerven, en daarvoor niet alleen terug te hoeven vallen op ouders en internet. Maar zoals u ziet heb ik de verleiding niet kunnen weerstaan. Het leek me bij nader inzien wel een uitdaging om te proberen mijn jarenlange belangstelling voor de geschiedenis van de overheidsfinanciën te combineren met mijn recente belangstelling voor de geschiedenis van Marokko. Ik heb deze openbare les dus maar benut om daar een begin mee te maken en ik wacht met spanning de discussie bij de borrel af.

Maar eerst wil ik nog het bestuur van het Unger-van Brerofonds, het College van Bestuur van de VU en het bestuur van de faculteit der Letteren danken voor de moeite die ze zich hebben gegeven om deze leerstoel te realiseren, en voor het in mij gestelde vertrouwen. Ik hoop maar dat ze zich zullen kunnen vinden in de wijze waarop ik er invulling aan wil geven. Ik dank voorts Donald Haks en Joke Roelevink en al degenen op het Instituut voor

Nederlandse Geschiedenis, die al twaalf jaar lang zo'n belangrijke rol spelen in mijn onderzoeksproject over de Nederlandse gewestelijke financiën vóór 1795,⁵⁸ dat overigens vanzelfsprekend gewoon doorgaat. Ik dank tevens de mensen van het Onderwijsbureau van Letteren hier aan de VU voor hun steun bij het realiseren van zoiets ingewikkelds als een interfacultair bachelorkeuzepakket Marokkostudies. Het was een genoegen om het afgelopen jaar een begin te kunnen maken met discussies met studenten over de geschiedenis van Marokko en de eerste werkstukken daarover te ontvangen. Ik hoop dat er veel zullen volgen.

Ik noem daarnaast in het bijzonder Herman Obdeijn, met wie ik twee jaar geleden mijn allereerste gesprekje over 'de tragedie van Marokko' voerde. De titel van mijn oratie is zelfs rechtstreeks ontleend aan een passage in het boek van hem en Paolo DeMas over de Geschiedenis van Marokko.⁵⁹ Ik vermeld ook nog even dat het vooral dankzij hen in 2005 in Nederland merkbaar zal zijn dat er al 400 jaar relaties tussen Nederland en Marokko bestaan.

Mijn collega's van zowel sociaal-economische, als van de andere leerstoelen binnen en buiten geschiedenis, en binnen en buiten de VU, echt té veel om op te noemen, waarmee ik al jaren op een buitengewoon plezierige wijze samenwerk, en mijn nieuwe collega's van de afgelopen twee jaren binnen Marokkostudies Edien, Petra en Fouad, hen allen zal het duidelijk zijn geworden dat ik mij niet in de opdracht van mijn specialisme wil gaan begraven en dat ik van harte hoop op een vruchtbare voortzetting van de samenwerking. Veel dank ben ik voorts verschuldigd aan Naima Lasmi die mij maandenlang hielp bij mijn moeizame pogingen om dat Arabische schoolboek over de geschiedenis van Marokko door te ploeteren.

Ik noem ten slotte mijn dochter Wietske die van het begin af aan vond dat haar moeder niet moest zeuren en dat vrouwen elke mogelijkheid om door 'het glazen plafond' te breken horen aan te grijpen; en mijn zoon Fedde, die vond dat het wel wat had dat zijn moeder professor werd, maar die gelukkig altijd vooral

haar oren open houdt voor andere zaken dan wetenschap, in het bijzonder muziek. En ik dank Gied - mijn vaste gesprekspartner over de betekenis van religie in de samenleving en over nog zoveel meer - voor zijn onvoorwaardelijke steun aan mijn ambities. Mijn ouders ten slotte dachten geloof ik al vanaf mijn vijfde dat ik ooit wel professor zou worden. Ik vind het heerlijk dat zij beide, nu ik inmiddels bijna 55 ben, en zij ver in de tachtig, bij deze gebeurtenis aanwezig kunnen zijn. Ik heb gezegd.

Noten

Personalia

Wantje Fritschy werd geboren op 30 juni 1949 te Rotterdam. Zij studeerde kunstgeschiedenis en geschiedenis aan de Universiteit van Leiden. In 1988 promoveerde zij op het proefschrift *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)*. Sinds 1977 is zij werkzaam aan de VU bij het leerstoelgebied economische en sociale geschiedenis, eerst als universitair docent, sinds 1991 als universitair hoofddocent (<http://www.let.vu.nl/staf/w.fritschy>). In 1992 startte zij een samenwerkingsverband met het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag voor de realisering van een reeks bronnenpublicaties op het terrein van de gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden (<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/GewestelijkeFinancien>). In 2002 nam zij het initiatief voor het opzetten van een interfacultair keuzevak ‘Marokko-studies’ aan de VU. Op 29 juni 2004 werd zij benoemd tot bijzonder hoogleraar Geschiedenis van de overheidsfinanciën.

---

¹ G. Ayache, ‘Aspects de la crise financière au Maroc après l’expédition espagnole de 1860’, *Revue historique* 82 (1958) 271-310, 272.

² J.L. Miège, *Le Maroc et l’Europe (1830-1894)* 4 vols (Paris 1961-1963) II, 364-5.

³ Verdrag van Oud Ras, 26 april 1860, zie C.R. Pennell, *Morocco since 1830. A history* (London 2000) 66. Pennell deelt Ayache’s oordeel dat ‘this defeat of 1860 was the real watershed in nineteenth-century Moroccan history, not the French invasion of Algeria, nor the defeat at Isly in 1844.’

⁴ Dat klopt met de vermelding dat het totale overheidsbudget rond 1860 ongeveer 7 of 8 miljoen peseta’s was. A. Laroui, *Les origines sociales et culturelles du nationalisme marocain (1830-1912)* (Casablanca 2001; 2^e druk) 248.

⁵ Volgens Ayache, ‘Aspects’, 279 was rond 1860 1 Franse franc = 1,12 peseta; volgens N.W. Posthumus, *Inquiry into the history of prices in Holland* (Leiden 1946) 583, gold sinds 1847 1 Franse franc = 0,46 Nederlandse gulden; toen gold dus: 1 gulden = 2,43 peseta (voor 1795 zijn onvoldoende wisselkoersgegevens voor een vergelijking beschikbaar).

⁶ Een grove indicatie voor het welvaartsverschil tussen Nederland en Marokko is dat het dagloon van een arbeider begin 19e eeuw in Marokko 2 tot 4 dirham was, wat neerkwam op 1,4 à 2,9 gram zilver (J. Brignon e.a., *Histoire du Maroc* (Casablanca 1967) 273 en 310), terwijl daglonen in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw varieerden van ongeveer 0,50 tot 1 gulden (zie bijv. J. de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw* (Den Haag 1982) 72) wat neerkwam op 5,4 tot 10,8 gram zilver (zie *De muntslag ten tijde van Koning Willem I* (Utrecht 1997) 187-192).

⁷ Brignon e.a., *Histoire du Maroc*, 312 wijst op de groei van de steden sinds het midden van de 19^e eeuw, met als voorbeeld Casablanca dat tussen 1850, 1892 en 1900 groeide van 9.000 naar 13.000 naar 21.000 inwoners; volgens H. Obdeijn, P. DeMas en Ph. Hermans, *Geschiedenis van Marokko* (Amsterdam 2002; herz. 2e druk) 179 was het aandeel van de bevolking in de steden in 1914 11%.

- ⁸ J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 84.
- ⁹ Ayache, 'Aspects', 275.
- ¹⁰ Khalid ben Srhir, 'L'impossible réforme: le programme de John Drummond Hay (1850-1886)', *Hespéris Tamuda* 39,2 (2001) 71-84, 80 vermeldt een brief van 19 september 1860, waarin Hay bij de sultan de verwachting wekt van een Engels krediet, als hij de wol- en graanhandel vrij laat.
- ¹¹ J.M.F. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)* 211-216.
- ¹² Ayache, 'Aspects', 276-7; Ayache citeert uit brieven van de sultan aan zijn gevolmachtigde Moelay Abbas van 23 januari en 9 februari 1861.
- ¹³ Laroui, *Les origines*, 290.
- ¹⁴ Laroui, *Les origines*, 291.
- ¹⁵ Zie ook D.J. Schroeter, *Merchants of Essaouira: urban society and imperialism in southwestern Morocco, 1844-1886* (Cambridge 1988) en N. Cigar, 'Socio-economic structures and the development of an urban bourgeoisie in pre-colonial Morocco', *Maghreb Review* 6, 3/4(1981) 55-76, 56.
- ¹⁶ Laroui vermoedt dat dit de betekenis is van de passage in de brief waarin wordt aangevoerd dat de *maks* neerkwam op hoogstens één *mithqal* per persoon per jaar in plaats van tien. Laroui, *Les origines*, 290n77.
- ¹⁷ Laroui, *Les origines*, 290-292.
- ¹⁸ *Ibidem*, 294; Pennell, *Morocco since 1830*, 98.
- ¹⁹ *Documents diplomatiques. Affaires du Maroc, 1901-1912. 6 dln.* (Parijs 1905-1912) I 143-152
- ²⁰ *Crises, revolutions and self-sustained growth. Essays in European fiscal history, 1130-1830*, eds. M. Ormrod, M. Bonney en R. Bonney (Stamford 1999) 4-8.
- ²¹ Een beknopte samenvatting van de theorieën waarop deze simpele modellen zijn gebaseerd biedt: W.P. Blockmans, *Vadertje Staat. Oude en nieuwe inzichten over staatsvorming in Europa* (Leiden 1991)19-20.
- ²² Zie ook: M. Bax, 'Religious regimes and stateformation: toward a research perspectieve' in: *Religious regimes and stateformation. Perspectives from European Ethnology*, ed. E.R. Wolf (New York 1991) 7-29, 10-11; Blockmans, *Vadertje Staat* is vooral geïnteresseerd in de rol van propaganda in dit legitimeringsproces, die hier buiten beschouwing blijft.
- ²³ Zie voor verwijzingen: W. Fritschy, 'De koning, de natie en de kloof met het westen. Recente literatuur over de geschiedenis van Marokko', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 117,1 (2004) 86-95.
- ²⁴ Mattheus XXII, 21 en Romeinen XIII.
- ²⁵ Volgens O.I.M. Ydema, *Hoofdstukken uit de geschiedenis van het belastingrecht* (Groningen 1997) is het Romeinse recht direct van invloed geweest op de belastingheffing in West-Europese staten van het ancien régime; hij laat zien hoe middeleeuwse juristen er naar streefden de legitimeringsgronden voor verschillende soorten belastingen binnen het Romeinse recht in hun denken over staat en samenleving te integreren.
- ²⁶ En 20% uit mijnen (*quint*); zie *The Encyclopaedia of Islam* (WebCD edition, Leiden, 2003) lemma: zakat; soms wordt ook de 'ushr' (= tiende) als een legale islamitische belasting genoemd; M. el Mansour, *Morocco in the reign of Mawlay Sulayman* (Wisbech 1990) 48 ziet de 'ushr' als een onderdeel van de *zakat*, en daarom als legaal.; A. Laroui, *Esquisses historiques* (s.l. 1992) 51 schrijft: '(...) la dîme ('ushur), avatar du kharâj, était d'une légalité douteuse.'
- ²⁷ *Encyclopaedia of Islam* (WebCD edition), XI. Recipients; het artikel in de *E.I.* verwijst onder meer naar Koran IX, 60 en de commentaren van Kanafitische en Malakitische rechtsgeleerden.
- ²⁸ J. de Bakker, *Slaves, arms and holy war. Moroccan policy vis-à-vis the Dutch Republic during the establishment of the 'Alawi dynasty (1660-1727)* (Amsterdam 1991) 6; zie over El-Yusi ook C. Geertz, *Islam observed. Religious development in Morocco and Indonesia* (Chicago/London 1968) 29-35.
- ²⁹ Laroui, *Les origines*, 82.
- ³⁰ Zie bijv. *Economic systems and state finance*, ed. R. Bonney (Oxford 1995) Chpt. 12 'Expenditure'; voor Nederland: R. Liesker en W. Fritschy, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Deel 4: Holland 1572-1795* (Den Haag 2004) grafiek II.2 p. 204-205: de 'generale lasten' zijn de uitgaven ten behoeve van oorlog en defensie, de 'provinciale lasten' bestaan voor het overgrote deel uit rente op ten behoeve van de oorlogvoering aangegane leningen.
- ³¹ Laroui, *Esquisses*, 51.
- ³² *At-tārieḥ li-s-sanati th- thāmana min at-ta'liem al-asāsiya* (Casablanca 1993) 72.
- ³³ Via Mohammed's dochter Fatima en zijn schoonzoon Ali, naar wie de naam Alawieten verwijst.
- ³⁴ Laroui, *Les origines*, 131-154 (3.II. 'La zaouia': profil, fonctions, ressources, définition).
- ³⁵ Geertz, *Islam observed*, 33.
- ³⁶ D.P.V. Gutelius, 'The path is easy and the benefits large: the Nāṣiriyya, social networks and economic change in Morocco', *Journal of African History* 43 (2002) 27-49, 34; Bax, 'Religious regimes and stateformation', 12 wijst er op gewezen dat kloosters in Europa in de Middeleeuwen een soortgelijke rol vervulden.

- ³⁷ De zawiya blijkt overigens ook wel als depositobank gefungeerd te hebben, waar geld van rijke notabelen bewaard werd buiten de greep van de fiscus van de sultan; Gutelius, 'The path is easy', 35n36.
- ³⁸ Ook in het Ottomaanse rijk waren er al in de 17^e eeuw allerlei methoden om het renteverbod uit de Koran te omzeilen; zie R.C. Jennings, 'Loans and credit in early 17th century juridical records', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16 (1973) 168-216.
- ³⁹ M. Abitbol, 'Maraboutism and stateformation in southern Morocco', in: *The early state in African perspective. Culture, power and the division of labour* (Leiden 1988) 134-147, 137; P. Pascon, *Le Haouz de Marrakech*, 2dln. (Tanger 1983) I 273.
- ⁴⁰ Zie voor deze term bijv. <http://www.globalpolicy.org/nations/sovereign/failedindex.htm>.
- ⁴¹ Zie Obdeijn e.a., *Geschiedenis van Marokko*, 78.
- ⁴² *Ibidem*, 76.
- ⁴³ Pascon, *Le Haouz*; Abitbol, 'Maraboutism and stateformation'; Gutelius, 'The path is easy'; Introductie bij Muhammed al-Qadiri's, *Nashr al-mathani: The chronicles*, vert. Norman Cigar (Oxford 1981) XX.
- ⁴⁴ Mansour, *Morocco in the reign of Mawlay Sulayman*, 8.
- ⁴⁵ *Ibidem*: 'One of the basic trends of Moroccan history has been the perpetual movement of populations from the desert fringes to the more inviting lands north of the Atlas Mountains.'; Brignon, *Histoire de Maroc*, 259-267.
- ⁴⁶ Brignon, *Histoire de Maroc*, 260 en 271.
- ⁴⁷ B. Rosenberger, 'Famines et épidémies au Maroc aux XVIe et XVIIe siècles', *Hespéris Tamuda* 14 (1973) 109-176 en 15 (1974) 5-104.
- ⁴⁸ Brignon, *Histoire de Maroc*, 263; op p. 185 wordt voor eind 16e eeuw zelfs een schatting van 6,5 miljoen genoemd; Mansour, *Morocco in the reign of Mawlay Sulayman*, 6 geeft een overzichtje van (eveneens zeer uiteenlopende!) bevolkingsschattingen voor de periode 1771-1825.
- ⁴⁹ Mansour, *Morocco in the reign of Mawlay Sulayman*, 35.
- ⁵⁰ *Ibidem*, 25.
- ⁵¹ Mansour, *Morocco in the reign of Mawlay Sulayman*, 11 en 40.
- ⁵² Obdeijn e.a., *Geschiedenis van Marokko*, 82; Brignon e.a., *Histoire de Maroc*, 242; volgens J. de Bakker, *Slaves, arms and holy war*, 61, 81 en 180 was het aantal slechts ong. 50.000.
- ⁵³ Na Moelay Ismail's dood stelde het leger daar wel nog jarenlang grenzen aan. Een van de sultans in de jaren nadien werd afgezet, toen hij geen geld had om het leger te betalen doordat hij de illegale belastingen had afgeschaft, zoals in het bijzonder de *mukus*, terwijl tezelfdertijd de *'ushr* niet geïnd kon worden, omdat de minimaal belastbare hoeveelheid nergens bereikt was hij. (De *'ushr* hoefde alleen te worden betaald als de oogst meer dan 30 op 1 had bedragen. Brignon, *Histoire de Maroc*, 271.) Zie Muhammed al-Qadiri's, *Nashr al-mathani*, Introduction, XXVII.
- ⁵⁴ Mansour, *Morocco in the reign of Mawlay Sulayman*, 50.
- ⁵⁵ *Ibidem*, 17.
- ⁵⁶ Laroui, *Les origines*, 289: 'C'est là où l'échec du Makhzen fut le plus dramatique', dit in contrast met bijv. het oordeel van E. Michaux-Bellaire, 'L'organisation des finances au Maroc', in: *Archives Marocaines. Publication de la mission scientifique du Maroc IX* (1907) 171-25 die oordeelde dat de financiële organisatie tot de ineenstorting van het land zou leiden, omdat deze alleen gericht was op het in stand houden van de regering en niet op het welzijn van de bevolking.
- ⁵⁷ Zie noot 30.
- ⁵⁸ Zie www.inghist.nl
- ⁵⁹ Obdeijn e.a., *Geschiedenis van Marokko*, 14.